

Een drieluik van de kartuizers, Utrechts cultureel erfgoed van nationaal belang

(Lezing gehouden voor de Probus Club Utrecht '85 op 15 juli 2009)

1

Tot voor enige jaren hing in het Centraal Museum te Utrecht een drieluik met een voorstelling van het Laatste Avondmaal. Het was in 1521 geschilderd voor het kartuizerklooster Nova Lux of Nieuwlicht in Utrecht. In 1940 behoorde het tot de collectie van de joodse kunsthandelaar Jaques Goudstikker. Tijdens de bezetting kwam het in handen van maarschalk Göring, werd na de oorlog gerecupereerd en vervolgens eigendom van de Nederlandse Staat. Deze bracht het als bruikleen onder in het Centraal Museum. De erven Goudstikker hebben eind jaren negentig het eigendomsrecht van de Staat van dit stuk en andere kunstwerken uit de Collectie Goudstikker aangevochten omdat het door de Duitsers gestolen joods kunstbezit was. In 2008 heeft de Staat besloten, de claim te honoreren en de geclaimde stukken over te dragen aan de erven.

2

Het stuk werd in afwachting van de feitelijke overdracht overgebracht naar het depot van het Instituut Collectie Nederland. Nadat de erven de geclaimde stukken hadden ontvangen, werden de meeste ervan overgebracht naar het veilinghuis Christies, die ze in drie gedeelten in New York, Londen en Amsterdam deed veilen. Het drieluik haalde niet de gevraagde limiet en bleef onverkocht. Daarop besloot het veilinghuis het stuk in samenwerking met de kunstmakelaar Maria Aarts te proberen het alsnog te verkopen.

Er werd contact opgenomen met mogelijk geïnteresseerden en het stuk keerde terug naar Nederland. Het werd gedurende een half jaar tentoongesteld in Huize Bergh te 's-Heerenberg. Zowel het Museum Catharijneconvent als het Centraal Museum toonden belangstelling, maar helaas slaagden zij er niet in om het gevraagde bedrag een miljoen British Pound bijeen te brengen.

Pas toen het drieluik op het punt stond ons land opnieuw te verlaten hoorden Henk van Os en anderen, die het lot van dit stuk ter harte ging, van de gestrande pogingen om het stuk voor ons land te behouden. Zij schakelden de pers in, wat leidde tot een artikel in het NRC Handelsblad van 21 februari 2009.

(Een nieuwe poging een jaar later had meer succes en het stuk zal terugkeren naar het Centraal Museum)

3

Het is een drieluik, maar we zien eigenlijk een vijfluik. Dat komt omdat men in de 20ste eeuw de buitenluiken overlans gespleten heeft, zodat men zowel de voor- als achterzijde tegelijk kon exposeren.

In geopende toestand zag het drieluik er oorspronkelijk zo uit. Het middenpaneel toont het Laatste Avondmaal en de Voetwassing van Petrus. Rechts boven ziet men in de lunet een putto met de wapenschilden van familie Pauw en Sas. Op het linker luik ziet men op de voorgrond drie knielende kartuizers, Jacobus Pauw, Vincentius Pauw en Petrus Sas en achter hen de heiligen Laurentius en Sebastiaan. Op de achtergrond is het tafereel met Christus in de Hof van Olijven geschilderd. Op het rechter luik knielt Digna Sas met achter haar de heiligen Joris en Johannes de evangelist en geheel op de achtergrond de kruisdraging.

Wanneer het drieluk was gesloten, zag men op het linker luik de H. Nicolaas en op het rechter de H. Catharina.

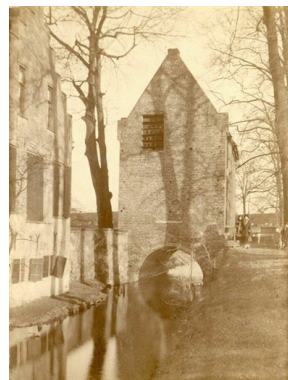
Het kartuizerklooster Nieuwlicht in Utrecht

De orde van de kartuizers is in 1084 gesticht door de H. Bruno van Keulen, die in de Franse Alpen bij Grenoble een kluizenaarsgemeenschap stichtte, “cartusia” (Latijn) “chartreuse”(Frans) “kartuis”(Nederlands). Een kartuis is een gemeenschap van monniken, die in afzondering een contemplatief leven leiden. Zij woonden in aparte huisjes of cellen met elk een eigen tuintje, gerangschikt rondom een centrale binnenplaats. Zij komen bijeen in een kapel voor het uitgebreide officie en de mis. Verder kent een kartuis een kapittelzaal, een bibliotheek en een refter, waar de monniken op zon- en feestdagen gemeenschappelijk de maaltijd gebruiken. Zij leven volgens een strenge kloosterregel, die deels is gebaseerd is op die van de benedictijnen en deels teruggaat op geschriften van de oude Egyptische woestijnvaders.

De orde verbreidde zich eerst over Frankrijk, maar weldra ook over de rest van Europa. In ons land werden o. a. kartuizerkloosters gesticht in Amsterdam, Arnhem, Geertruidenberg, Delft en Utrecht.

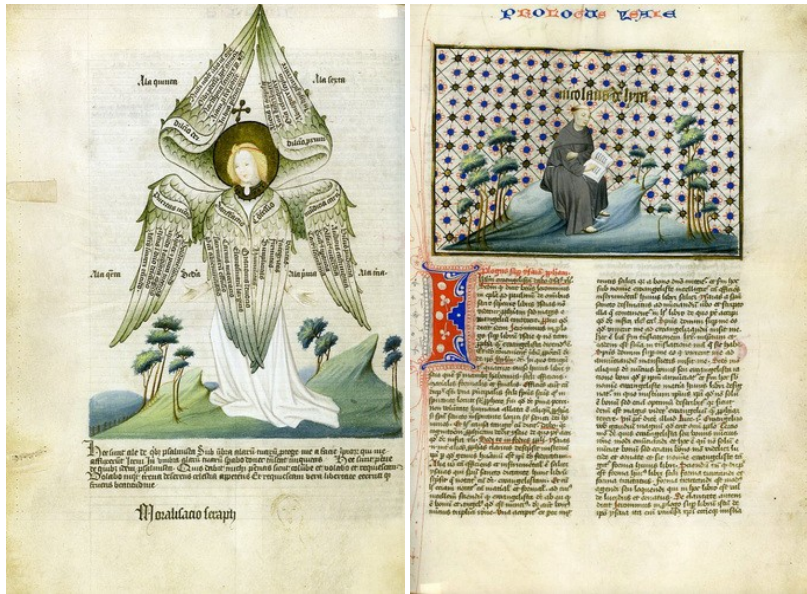
(Utrecht, Het Utrechts Archief)

Het Utrechtse klooster, Nova Lux of Nieuwlicht, was in 1392 gesticht door Zweder van Gaesbeek ten noordwesten van de stad, daar, waar thans de Laan van Chartreuse loopt.

In 1394 waren de bouwwerkzaamheden zover, dat het kapittelhuis, het kleine pand en de helft van het grote pand konden worden ingewijd. In 1396 werd begonnen met de kerk, die in 1410 gereed kwam. Daarna ontstond er stagnatie ten gevolge van de Elisabethvloed, waarbij het klooster veel bezittingen hadden verloren, en doordat de monniken tijdens het zogenaamde Utrechtse Schisma van 1427 tot 1432 uit hun klooster werden verbannen. In 1438 wordt de kerk uitgebreid met een kapel en in de jaren erna worden altaren in opdracht gegeven of geschonken. Nieuwlicht was omstreeks 1500 een bloeiende gemeenschap met zo'n 14 à 15 monniken. Een aantal van hen was afkomstig uit voornamelijk families. In de 17de eeuw was een groot deel van de kloostergebouwen nog intact, maar nu zijn alleen het poortgebouw en de bijbehorende boerderij overgebleven.

6

(Utrecht, Universiteitsbibliotheek)

In hun cel hielden de monniken zich niet alleen bezig met gebed en meditatie, maar ook met het afschrijven van boeken voor de bibliotheek. Het waren sobere handschriften. In de bibliotheek bevonden zich echter ook kostbare, met miniaturen verlichte handschriften afkomstig van schenkingen. Zoals de *Postilla in Prophetas* van Nicolaus de Lyra. Het fraai verlichte handschrift was een geschenk van de Domkanunnik Otto van Moerdracht bij zijn intrede in het klooster in 1423.

Tijdens de troebelen, die voorafgingen aan de alteratie in 1580, waarbij de openbare uitoefening van de Rooms Katholieke religie verboden werd en de kerken bestemd werden voor de reformatorische godsdienst, is het klooster niet geplunderd of gestormd. Wel werden er in 1578 staatse soldaten gelegerd, die moesten voorkomen, dat de Spanjaarden er zich zouden nestelen. De monniken zochten hun heil binnen de stad. Net als de andere kloosters werd ook Nieuwlicht na 1580 opgeheven en de goederen werden genaast door de stedelijke overheid.

7

(Utrecht, Het Utrechts Archief)

In 1585 werd de boekerij overgebracht naar de Janskerk, waar door de vroedschap een bibliotheek was ingericht, die in 1636 tevens universiteitsbibliotheek werd. De bibliotheek van het klooster is voor een groot deel bewaard gebleven. In de UB van Utrecht bevinden zich 145 handschriften en 68 vroeg drukken, die afkomstig zijn uit Nieuwlicht, dat duidelijk een centrum van geleerdheid en cultuur was. Ook de andere roerende bezittingen, waaronder geschilderde altaarstukken kwamen in handen van de stad.

8

(New York, The Frick Collection)

Een van de schilderijen, die zich ooit in het klooster Nieuwlicht bevonden, was het paneel met Elisabeth en Barbara, die de kartuizer prior Jan Vos aanbeveelt bij Maria. Het werd in 1441 door de prior van het kartuizerklooster in Brugge in opdracht gegeven aan Jan van Eyck, die echter in juni van datzelfde jaar overleed. Het moet zijn voltooid door een van de leerlingen of assistenten van Jan van Eyck. In 1450 werd Jan Vos prior in Nieuwlicht. Het paneel nam hij mee naar Utrecht, waar het op het Barbaraaltaar werd geplaatst.

9

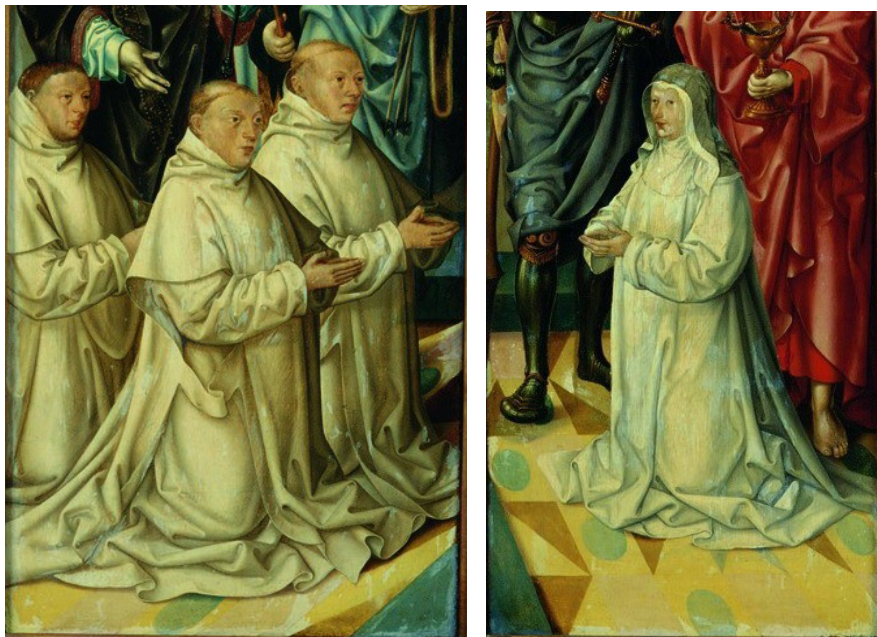

Een ander stuk, dat waarschijnlijk afkomstig is van Nieuwlicht, is het kruisigingstriptiek uit omstreeks 1535 in het Catharijneconvent. Het is geschilderd door Jan van Scorel, die in die tijd in Utrecht werkte en woonde en daar een groot atelier had. Het middenpaneel en de binnenluiken zijn voornamelijk atelierwerk.

De buitenluiken zijn grotendeels eigenhandig. Op het rechter buitenluik zijn twee kartuizers te zien.

Nadat Nieuwlicht was opgeheven en de goederen overgingen in handen van de stad, zullen de schilderijen net als die uit de andere genaaste kloosters zijn ondergebracht in de stedelijke gasthuizen en andere openbare gebouwen. Zo weten we uit inventarissen van het Antoniusgasthuis uit 1641 en 1719, dat zich daar schilderijen van de kartuizers bevonden, waaronder waarschijnlijk ook het hier besproken drieluik en de andere twee bewaard gebleven stukken. Later in de 18de eeuw, toen men dergelijke middeleeuwse stukken steeds minder ging waarderen en nogal wat interieurs zijn aangepast aan de smaak van de tijd, zijn veel schilderijen overgebracht naar de Aalmoezenierskamer aan de Brigittenstraat. Daar waren zij opgeslagen in een vertrek, waarboven een turfzolder lag, die in november 1816 onder het gewicht van de grote hoeveelheid turf instortte. Hier moeten veel van de eronder opgeslagen schilderijen verloren zijn gegaan. Wat nog enigszins toonbaar was, werd vervolgens op het stadhuis geveild en verkocht. Hieronder zal zich ook de drie bewaarde stukken uit Nieuwlicht hebben bevonden. De Jan van Eyck is in 1857 in Keulen geveild en was daarvoor eigendom van een zekere Nieuwenhuis. De triptiek in het Catharijneconvent komt uit de pastorie van de neogotische St. Vituskerk in Hilversum en was, mag men aannemen, afkomstig uit de voorganger van deze kerk. Het zal evenals het drieluik met het Laatste Avondmaal tijdens bovengenoemde verkoping zijn verkocht.

De identiteit van de op de luiken afgebeelde stichters.

Op het rechter luik knielt, zoals gezegd, Digna Sas. Zij was de dochter van Ghijsbert Sas, die was overleden in 1507. De monnik geheel rechts op het linker luik is Petrus Sas. Hij was de zoon van haar broer Gerrit Sas. Peter Sas was in 1512 ingetreden en was van 1525-1540 prior van Nieuwlicht. De andere twee monniken zijn Vincentius en Jacobus Pauw. Zij waren zonen van een zuster van Digna Sas, Adriana Sas. Adriana was getrouwd met Ghijsbert Pauw. Jacobus en Vincentius Pauw waren dus volle neven van Petrus Sas. En alle drie tantezeggers van Digna. Vincentius was monnik in Nieuwlicht en vervolgens in Kampen, waar hij in 1538 stierf. Jacobus was convers of lekenbroeder. Hij werd in 1520 novice in Nieuwlicht en een jaar later werd hij geprofest. Aan het eind van zijn leven werd hij uitgeleend aan het klooster Monnikhuizen bij Arnhem, waar hij in 1545 overleed. Vincentius overleed in 1538. De vader van Jacobus en Vincentius Pauw, Ghijsbertus Pauw, was een belangrijk man in Utrecht, in 1469 was hij kameraar van de stad geweest en in 1501 en 1519 lid van de raad. Toen zijn zoon Jacob geprofest werd op 14 februari 1521, schonk hij 600 gulden en 16 braspenningen, afkomstig uit de nalatenschap van zijn moeder, Ariana Sas. In oktober van dat jaar maakte Ghijsbert ook een testament, waarin hij zijn zonen ieder 50 Philippus gulden naliet. Een paar maanden later overleed hij. Hij werd begraven in de kloosterkerk bij het Martelarenaltaar.

12

Dit was een hoge eer. In de kerk waren slechts zeven personen begraven, waarvan vier behoorden tot de familie van Zweder van Gaesbeek, de stichter van het klooster. De monniken werden begraven in de door de kluizen omzoomde grote binnentuin, waar zoals we eerder hebben gezien hun skeletten onlangs zijn aangetroffen.

Zowel uit het necrologium van het klooster als uit een 16de eeuwse kroniek weten we, dat Jacob Sas aan het klooster bij zijn intrede een antependium voor het hoogaltaar heeft geschonken en daarnaast nog andere kunstwerken, waaronder, naar we mogen aannemen, ook het drieluik. Het zal gediend hebben als altaarstuk voor het genoemde Martelarenaltaar, wat in overeenstemming is met de verschillende martelaren, die op de luiken staan afgebeeld.

Het altaar moet tussen februari 1520, de maand, dat Jacobus intrad en 14 februari 1521, de datum van zijn professie zijn geschilderd, dus kort na zijn intrede. Jacob is namelijk afgebeeld als novice, want hij heeft geen verbindingsstuk tussen vóór- en achterzijde van zijn kovel, die aan de voorzijde een halfronde begrenzing heeft en afhangt tot boven zijn knieën. Bovendien is hij gladgeschoren, conversen lieten in tegenstelling tot de monniken na hun professie hun baard staan. Als convers heeft hij ook geen kruinschering.

Het is onwaarschijnlijk, dat hij voor het schilderen van het drieluik de 600 gulden heeft aangewend, die hij bij zijn professie van zijn vader ontving, zoals soms wel wordt verondersteld, want in dat geval had hij zich als geprofeste convers laten afbeelden.

De stijl van het drieluik

Het drieluik met het laatste avondmaal, dat dateert uit 1521 verschilt in stijl sterk met het Scoreldrieluik, dat ook uit Nieuwlicht afkomstig is. Het laatste is een duidelijk product van een renaissancistische schilder. Jan van Scorel verbleef van 1521-1524 in Rome. Hij was daar door paus Adrianus VI benoemd tot conservator van de pauselijke kunstcollectie en had er kennis kunnen nemen van de nieuwste artistieke ontwikkelingen. In de achtergrond van zijn kruisigingstriptiek zijn Romeinse ruïnes verwerkt, de soldaten dragen Romeinse helmen en wapenrusting en er zijn directe ontleningen aan fresco's uit de school van Rafaël.

13

Het drieluik Pauw Sas is daarentegen een typisch voorbeeld van het laatgotische maniërisme. Elementen van de architectuur zijn wel ontleend aan de klassieke oudheid, maar dan gecombineerd met gotische details en vormgevoel. De kapitelen zijn erg druk en gecompliceerd en missen de klassieke rust van de Romeinse voorbeelden.

14

(Meester van de Von Groote Aanbidding, verblijfplaats onbekend)

Wij vinden een dergelijke vertaling van antieke voorbeelden vooral bij veel Zuid Nederlandse, met name Antwerpse stukken.

15

(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

(Toledo, Toledo Art Museum)

Wij treffen het tevens aan in het werk van Jan Gossaert, die van 1517 tot 1525 werkzaam was aan het hof van de Utrechtse bisschop Philips van Bourgondië, die in Wijk bij Duurstede resideerde.

(Meester van de Von Groote Aanbidding, Brussel, Museum voor Schone Kunsten)

(Meester van de Antwerpse Aanbidding, Stuttgart, Nagel Auktion, 8-9 deember 2000, nr. 1180)

Ook de figuren en de compositie, lijken beïnvloed door Antwerpse voorbeelden.

17

Daarnaast zijn er ook verbindingen met Noord-Nederlandse kunst. Zo zijn er een aantal overeenkomsten met de miniatuur met het Laatste Avondmaal in het Getijdenboek van Catharina van Kleef, dat omstreeks 1440 in Utrecht is verlicht (New York, Pierpont Morgan Library).

Zie de hondjes, de drinkende apostel en de twee apostelen en profil en de op de rug geziene apostel met het onder zijn gordel gestopte mutseinde.

18

Het handschrift zal in het begin van de 16de eeuw in bezit geweest zijn van de erfgenamen van Catharina van Kleef, waarschijnlijk de Hertog van Gelre. Het is daarom zeer onaannemelijk, dat de schilder van het drieluik deze miniatuur ooit gezien heeft. Waarschijnlijk heeft hij zich gebaseerd op een compositie, waarvan ook de miniaturist gebruik heeft gemaakt. Ook bij andere miniaturen is de Meester van Catharina van Kleef uitgegaan van bestaande schilderijen.

(Adair Getijden, Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica)

Een opvallend kenmerk van de figuren op het drieliuk zijn de nogal vierkante koppen met een hoge haarlijn. We vinden dit ook bij de miniaturen van de Meester van de Adair Getijden, die tussen 1480-1490 werkzaam was, waarschijnlijk in Utrecht of Gelre.

(Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum)

In het begin van de 16de eeuw zien we dit soort koppen ook bij de Meester van het Bartholomeusaltaar, die waarschijnlijk in Nijmegen zijn atelier had en niet, zoals tot voor kort werd aangenomen, in Keulen.

Het krullende acanthusblad, rechts boven in de lunet op het middenpaneel, vertoont overeenkomsten met dergelijke acanthusbladeren in de miniatuurkunst, bijvoorbeeld bij de decoratie in de reeds genoemde Adair Getijden.

Waar was de maker van onze triptiek werkzaam? Utrecht ligt het meest voor de hand. We hebben helaas geen goed vergelijkingsmateriaal. Terwijl er veel Utrechtse beeldhouwkunst uit het begin van de 16de eeuw bewaard is gebleven, hebben we bijna geen enkel Utrechts schilderij uit die periode.

21

(Keulen, Wallraf-Frichartz-Museum)

Een van de Utrechtse schilders uit het begin van de 16de eeuw, van wie werk bewaard is, Jacob van Utrecht, was het grootste deel van zijn leven in Antwerpen en Lübeck actief. Zijn schilderijen lijken in het geheel niet op onze triptiek.

Het drieluk Pauw-Sas is dus een uniek kunstwerk met een hele interessante historische achtergrond, we weten voor wie het geschilderd is, waar het heeft gehangen en het is een goed voorbeeld van het laatgotische maniërisme in onze streken, voordat met Jan van Scorel hier de stijl van de renaissance bepalend werd. Het stuk is daarom niet alleen van Utrechts, maar ook van nationaal belang.

(H.L.M. Defoer, geredigeerd 17 - 7 - 2010)